

Essay Hoe word je een
totalitaire onderdaan?

De droom van de gestrekte arm

In nazistisch Duitsland drong de staatspropaganda steeds dieper door in het droomleven van burgers. Hoe zit het vandaag met onze dromen, onder invloed van algoritmen? En wat heeft de terugkeer van Donald Trump voor ons in petto?

Zadie Smith

Charlotte Beradt werd in 1907 geboren in Forst, een Duitse plaats niet ver van de Poolse grens. Als betrekkelijk jonge journaliste schreef ze over vrouwenkwesties en andere aspecten van het sociale en politieke leven in Duitsland voor het weekblad *Die Weltbühne*. In 1933 kwam Beradt, een overtuigd communiste en joodse, ineens zonder werk te zitten. Naarmate de nazibeweging aan invloed won, kreeg zij meer nachtmerries.

Ze vroeg zich af of andere mensen vergelijkbare dromen hadden. Heel discreet begon ze te informeren naar andermans dromen: 'Ik vroeg het aan de kleermaker, de burens, een tante, de melkboer, een vriendin, vrijwel altijd zonder te zeggen wat mijn bedoeling was.' Ze deed het omdat ze vond dat 'dergelijke dromen moeten worden bewaard voor het nageslacht'. Ze legde honderden van die dromen vast voordat ze in 1939 vluchtte naar Amerika. Daar werkte ze als kapster voor mede-immigranten en bracht ze zo nu en dan tijd door met haar vriendin Hannah Arendt.

In 1966 stelde ze eindelijk haar collectie samen, ordende de dromen op thema, voorzag ze van haar eigen bescheiden commentaar en verrijkte elk kort hoofdstuk met een citaat van mensen als Kafka en Brecht, of van Arendt. Het resulteerde in een dun boekje dat ze de gedenkwaardige titel gaf: *Das Dritte Reich des Traums* (Het Derde Rijk der dromen).

Er is niets cryptisch of freudiaans aan *Das Dritte Reich des Traums*. De dromen duiden zich min of meer zelf.

Goebbels kwam naar mijn fabriek. Alle personeelsleden moesten zich opstellen in twee rijen, en ik moest tussen die rijen in gaan staan en de Hitlergroet brengen. Het kostte me een half uur om mijn arm omhoog te krijgen, millimeter voor millimeter. Goebbels sloeg mijn inspanningen gade alsof het een toneelstuk was, zonder enig blijk van vermaak of ergernis, maar toen ik eindelijk mijn arm had weten te strekken, sprak hij acht woorden: 'Ik zit niet te wachten op jouw Hitlergroet.' Vervolgens draaide hij zich om en liep naar de deur. En daar stond ik dan, in mijn eigen fabriek, tussen mijn eigen mensen, aan de schandpaal genageld met mijn gestrekte arm. De enige manier waarop ik fysiek in staat

was te blijven staan, was door strak naar zijn horrelvoet te kijken terwijl hij naar buiten hinkte. Zo bleef ik staan tot ik wakker werd.

Beradt vraagt zich af welke titel ze de droom van de fabrieksdirecteur moet geven. *De droom van de gestrekte arm? De droom van de transformatie van het individu?* 'Het feit dat de fabriekseigenaar door de knieën ging zonder verzet te bieden, én het feit dat zijn neergang geen enkel doel of betekenis had, maakt zijn droom tot een perfecte parabel van de vorming van de gedweë, totalitaire onderdaan.'

Hoe wordt iemand een totalitaire onderdaan? Wat is daar – afgezien van de dreiging van geweld – voor nodig? Dat zijn vragen die de dromers van Beradt zichzelf niet durven te stellen in het nuchtere daglicht, maar die wel opduiken in het duister van de nacht. Dit is de droom van een 45-jarige arts, een jaar na de totstandkoming van het Derde Rijk:

Om een uur of negen, toen mijn werkdag erop zat en ik me op de bank wilde nestelen met een boek van Matthias Grünewald, verdwenen ineens de muren van mijn kamer, van mijn hele appartement. Vol afgrijzen keek ik om me heen en ik zag dat geen van de appartementen, zo ver het oog reikte, nog muren had. 'Op de 17e van deze maand is de Wet tot afschaffing van muren in werking getreden', hoorde ik uit een luidspreker schallen. Nu de appartementen geen enkele privacy meer bieden, leef ik op de bodem van de zee om onzichtbaar te zijn.

Onder een totalitair regime bestaat er niet langer zoiets als 'stilletjes denken'. Een leven zonder muren is een leven zonder privacy, zonder de mogelijkheid om je af te vragen, of zelfs te weten, wat je voelt of denkt als je weer bent verlost van de blik van het blokhoofd. Het is een leven waarin de zware taak van het denken is gedelegeerd aan het collectief, en waarin de openbare ruimte niet langer een veelvoud is van ideeën, maar een plek waar men zich moet voegen. Een vrouw vertelt:

Ik zat in een loge bij de opera. Het was een uitvoering van mijn lievelingsopera, *Die Zauberflöte*. Na de zin 'Zeker, dat is de duivel', kwam er een peloton agenten binnen en ze kwamen recht op mij af, hun voetstappen galmden luid en helder door de zaal. Met behulp van een speciaal apparaatje hadden ze ontdekt dat ik aan Hitler had gedacht bij het horen van het woord 'duivel'. Ik keek om me heen, naar alle mooi aangeklede mensen in de zaal, en met mijn ogen smeekte ik om hulp, maar iedereen bleef strak voor zich uit kijken, zwijsend en wezenloos, zonder ook maar één blik van mededogen. Sterker nog, de oudere heer op de stoel naast me zag er heel beschaafd en vriendelijk uit, maar toen ik zijn blik probeerde te vangen spoopte hij naar me.

Deze zelfde vrouw heeft een boekverbrandingsdroom. Ze probeert Schillers *Don Carlos* te redden van de vlammen door het boek onder haar bed te verstoppen. De stormtroepen dringen binnen, vinden het boek en smijten het op een truck die op weg is naar een boekverbranding – en precies op dat moment realiseert ze zich dat het niet *Don Carlos* is, maar gewoon een atlas. Ze laat de atlas wegvoeren – en voelt zich desondanks verschrikkelijk schuldig. Als ze de droom vertelt, voegt ze eraan toe: 'Ik heb in een buitenlandse krant gelezen dat het publiek tijdens een uitvoering van *Don Carlos* luid was gaan applaudisseren bij de zin: "O, geef ons de vrijheid van gedachten."'

Beradt merkt op dat de dromen die ze heeft verzameld iets met elkaar gemeen hebben: 'Heel verschillende mensen komen allemaal uit bij dezelfde symbolen om een verborgen fenomeen van de wereld om ons heen te beschrijven: een sfeer van totale onverschilligheid die wordt gecreëerd door druk uit de omgeving en die een totaal verstikkende uitwerking heeft op de openbare ruimte. Op de vraag of ze enig idee heeft wat voor soort apparaat het was dat in haar droom haar gedachten had kunnen lezen: "Ja, het was een elektrisch apparaat, een wirwar van snoeren..." Ze kwam op de proppen met dit symbool van psychologische en fysieke controle, van de

Werner Bischof Estate / Magnum Photos / ANP

Essen, Duitsland, 1946

voortdurend aanwezige mogelijkheid dat je in de gaten wordt gehouden, van de infiltratie van machines in alle facetten van ons bestaan (...) vijftien jaar voordat 1984 werd uitgegeven.’

En zeventig jaar voor Meta.

Propagandaposters, megafoons, radio: dergelijke middelen duiken keer op keer op in de dromen. Het waren de povere werktuigen die Hitler op spectaculaire wijze wist in te zetten, al waren het krijtjes en papier in vergelijking met wat een man als Elon Musk tegenwoordig tot zijn beschikking heeft. Als er een vergelijking wordt gemaakt tussen toen en nu, denkt men meestal aan de boodschap en niet zo zeer aan het medium – dat wil zeggen, men denkt aan het nazisme zelf, als een specifieke politieke ideologie. *Das Dritte Reich des Traums* bevat zonder meer veel voorspelbare parabelen. Neem de jonge vrouw ‘met heel donker haar’ die een ‘schooldroom’ heeft waarin ‘alle donkerharigen een groep vormen van “Onfatsoenlijken”’:

Het gerucht ging dat er een officiële lijst was opgedoken met de namen van alle leerlingen uit alle klassen die tot de ‘Onfatsoenlijken’ behoorden. De reden voor deze maatregel stond ook vermeld in het document: We hadden het gewaagd een brief te sturen aan de anderen, de ‘fatsoenlijke’ blondines, over een boek dat we hun hadden geleend en dat we terug wilden. Maar dat was niet ons

ware misdrijf, ons ware misdrijf was dat we de blondines überhaupt een brief hadden geschreven. We moesten vluchten voor ons leven. Ze gooiden stenen naar me.

Naar Beradts mening geeft deze droom ‘inzicht in het feit dat het benadrukken van natuurlijke verschillen, en daarmee het creëren van artificiële verschillen, het definiëren van elitegroepen en onmenselijke groepen en die vervolgens tegen elkaar uitspelen, de basisprincipes zijn van een totalitair regime’.

Het is natuurlijk zo dat Beradt tot deze conclusies kwam in 1966, toen ze nog betrekkelijk nieuw aanvoelden. Wij weten inmiddels al langere tijd dat dergelijke fascistische politieke spelletjes een van de mogelijke reacties is op economische ongelijkheid en ressentiment. Een andere reactie is het progressieve socialistisch-economische populisme van kandidaten als Bernie Sanders. Dat weten we allemaal.

Wat mij opvalt, nu ik deze dromen herlees in 2024, is de meer structurele conclusies die Beradt trekt aangaande instemming, onderwerping en het manipuleren van de gedachten. Bij elke poging om een vergelijking te

maken tussen ons benepen politieke tijdperk en het fascistische Duitsland zal men zich in bochten moeten wringen om afwijkende data te incorporeren of weg te redeneren, zoals bijvoorbeeld de brede steun die Trump geniet onder minderheden, of de afkeer van – ditmaal – de bourgeoisie. (Al blijkt in beide gevallen, zoals ook de dromen duidelijk maken, een verrassend groot deel van de vrouwen kennelijk gevoelig te zijn voor het beeld van de sterke leider.) De zinvolste vergelijking betreft naar mijn idee de middelen waarmee al deze ideologieën zijn verspreid – dat wil zeggen, de propagandamachine zelf, een fijnmazig proces dat de Duitsers *Gleichschaltung* noemen. De letterlijke vertaling hiervan is gelijkgeschakeling, in de zin van ‘het opleggen van een verplichte conformiteit’.

Misschien wel het grootste verschil tussen links en rechts in de afgelopen vijftien jaar is wat er wordt verstaan onder *Gleichschaltung*. In plaats van de megafoon, de radio en de drukpers weten anti-progressieve krachten tegenwoordig op fabuleuze wijze gebruik te maken van het doeltreffendste propaganda-instrument ooit: het algoritme. Terwijl de rechtse elite al meteen vanaf het begin doorhad op welke manieren algoritmen kunnen worden ingezet om een bevolking ‘verplichte conformiteit op te leggen’, leken de overmoedige elites ter linkerzijde werkelijk te geloven dat zij weliswaar deelnamen aan precies hetzelfde wereldwijde gedragsexperiment, maar dat alleen de anderen, de *deplorables*, er werkelijk door werden beïnvloed. Die anderen waren naar de duistere kant getrokken. Die anderen zaten in een echoput of geloofden in complottheorieën. Ondertussen deelden wij slechts onze oprechte politieke mening.

De droom van een jonge studente:

Mijn vriend werd belaagd en ik deed niets om hem te helpen, en toen werd hij afgevoerd op een brancard... maar zijn lichaam was alleen nog maar een geraamte, afgezien van een bloederige lap vlees op de plek waar zijn hals had gezeten... Bij wijze van troost zei ik tegen mezelf: ‘Maar dit is gewoon propaganda, het is een anti-Hitlerposter van jaren geleden.’ (In 1932 was er een anti-fascistische poster geweest met een geraamte.)

Deze droom, schrijft Beradt, is een goed voorbeeld van de omkering die bij propaganda optreedt. Aan het begin gebruikt de vrouw de argumenten van haar vijanden ‘om het ergste te voorkomen’ en aan het einde besluit ze dat de gruwelijkheden gewoon contra-propaganda zijn. En zoals we allemaal weten is propaganda niet gebonden aan wettelijke of morele regelgeving – ze is tot vrijwel alles in staat en kan gebeurtenissen laten plaatsvinden wanneer ze maar wil. Waar propaganda echter ook toe in staat is, en waar we in deze droom het beginstadium van zien, is diep binnendringen in de mensen op wie ze is gericht, totdat ook hier geleidelijk de grenzen vervagen tussen propagandist en het slachtoffer van propaganda, en suggestie verandert in autosuggestie.

Een serie dromen in het hoofdstuk *Veiled Wishes, or ‘Destination: Heil Hitler’* laat dit duidelijk zien. In een van de dromen probeert een man niet te lachen om een groep mensen aan een lange tafel in de restauratiewagon van een trein. Ze zingen allemaal een bespottelijk politiek lied voor de ‘Landelijke dag van de eenheid’. Hij kan er niets aan doen, maar hij vindt het grappig. Maar door het grappig te vinden plaatst hij zichzelf buiten de groep. Hij wil erbij blijven horen, dus gaat hij wat met tafels schuiven om zijn lachen te maskeren. En vervolgens denkt hij: ‘Als ik meezing, is het misschien allemaal minder idioot. En dus zong ik maar mee.’ In een ander voorbeeld vindt een man het lange bruinleren vest van Göring, en diens kruisboog, volkomen bespottelijk, totdat hij even later ineens naast Göring staat, net zo’n vest draagt en ook een kruisboog heeft, en blijkt te zijn gepromoveerd tot Görings lijfwacht.

Weer een andere man droomt de meest gecompliceerde versie van al deze verhalen: ‘Ik droomde dat ik zei: “Ik hoef niet langer altijd Nee te zeggen.”’

Aan Beradts interpretatie valt weinig toe te voegen: ‘Deze sprookjesformulering, “Ik hoef niet langer...” laat opnieuw zien hoeveel strijd iemand moet leveren om “tegen” te zijn: *Vrijheid is een last, onvrijheid is een opluchting*.’ (Cursivering van mijn hand). We hebben het zelden over de verlokkingen van onvrijheid. Toch hebben we daar elke dag mee te maken. Hoe

moelijk is het om niet helemaal mee te bewegen naar de rechterkant (of de linker-) met al je volgers of degenen die jij zelf volgt? Hoe onmogelijk is het om de enige andersdenkende te zijn? Hoe moeilijk is het om een kwestie helemaal tot op de bodem uit te spitten en vervolgens je standpunt te bepalen als iedereen in je tijdlijn kennelijk al stelling heeft genomen en de petitie heeft ondertekend?

Operaties onder valse vlag. Overtrokken paniek binnen de cultuursector. Overtrokken reacties in het algemeen. Censuur. Zelfcensuur. Complottheorieën. Diepgravende analyses. Zelf op onderzoek uitgaan. Bonnetjes bewaren. Iemand aan de schandpaal nagelen. De aandacht vestigen op je oorverdovende stilte. In een bubbel leven. In een echokamer leven. Laat dat maar eens bezinken. #Nuance. Team Feiten. Team Gevoel. De afgelopen vijftien jaar zijn wij – wij allemaal – onderworpen aan een waarlijk monumentaal netwerk van psychologische beïnvloeding en onze overheden zijn niet in staat gebleken dit op een of andere manier te reguleren. Net als in de jaren dertig is onze versie van de propagandamegafoon ‘niet gebonden aan wat voor morele of juridische restricties ook’. Misschien wordt het tijd om daar verandering in te brengen?

Das Dritte Reich des Traums wordt binnenkort heruitgegeven in het Engels, deze keer met een nieuw voorwoord van Dunya Mikhail, een Iraakse dichteres die in 1995 haar land is ontvlucht. Dit is een schrijfster die uit de eerste hand weet wat trauma is, die weet wat censuur is, die te maken heeft gehad met zowel psychologische als fysieke intimidatie. Misschien is dat de achterliggende reden dat ze schrijft met de onverbloemde directheid van een vrouw die vastbesloten is om onomwonden te zeggen wat ze bedoelt:

Ik had haast

De vorige dag had ik een land verloren.
Ik had haast,
en had niet gemerkt dat het me ontviel
als een afgebroken tak van een vergeetachtige boom.
Wees zo goed, als u erlangs komt
en er toevallig op stuit,
misschien in een geopende koffer
onder de blote hemel,
of als een gapende wond
geëst in een steen,
of gewikkeld
in de dekens van emigranten,
of weggegooid
als een lootje waar niets op is gevallen ...

Gedicht als nachtmerrie. Over nachtmerries gesproken: terwijl ik dit schrijf is het dinsdag 5 november 2024 en zit ik in een vliegtuig dat de Atlantische Oceaan oversteekt. Waar vlieg ik precies naartoe? Er is geen wifi aan boord, dus ik bevind me in een soort kat-van-Schrödinger-situatie – een droomlandschap zo u wilt – waarin Trump zowel niet als wel heeft gewonnen, en zowel blijft winnen als niet blijft winnen, terwijl ik hier boven de wolken hang. En zelfs dat merkwaardige feit is een soort terugkerende droom, want acht jaar geleden ging ik in New York naar bed en toen ik de dag erna wakker werd moest ik naar Duitsland vliegen, in totale verbijstering. Waar vloog ik van weg?

Die dag schreef ik hoog in de lucht een essay, *On Optimism and Despair*, met name omdat ik niet volledig verzwoegen wilde worden door die laatste emotie, die me op dat moment in een ijzeren greep hield. Deze keer is het anders. Het optimisme heeft min of meer volledig het veld geruimd. Ongeacht winst of verlies is ‘het leven zonder muren’ zo alomtegenwoordig dat niemand meer met schelle stem door een megafoon naar ons hoeft te schreeuwen – we houden het communicatiekanaal permanent open in onze achterzak – en als onze transformatie in willoze onderdanen van een sterke leider zich niet nú voltrekt, zal dat zeer binnenkort gaan gebeuren.

Alison Joyce / AFP / ANP

Lake Lure na orkaan Helene, North Carolina, Verenigde Staten. Oktober 2024

In mijn nachtmerrie is Elon Musk de ware machthebber. Een niet-verkozen miljardair met een supermegafoon

Het is al gebeurd. 'We moesten altijd nog een paar dingen met de hand bijstellen,' legt de officier in Kafka's beroemde strafkolonie uit. 'Maar van nu af aan zal de machine het helemaal zelf doen.'

Maar nee, dat klopt toch ook niet helemaal: ik heb toch nog een sprankje optimisme. Ik geloof nog altijd dat er een generatie zal opstaan die ons zal wakker schudden uit onze digitaal gestuurde sluimer, waarna we allemaal uit onze individuele machines zullen stappen teneinde die van buitenaf te kunnen bestuderen, er omheen te kunnen lopen, de mechanismen en de werking ervan te kunnen onderzoeken om vervolgens, collectief, te besluiten tot een vorm van regulering hoe we ze het beste kunnen gebruiken. Soms denk ik dat die generatie er al is.

Onlangs stond ik in Barcelona voor een zaal met vierhonderd veertienjarigen. Het was de bedoeling dat ik ze iets zou vertellen over fictie, maar alle vragen die ze stelden gingen over sociale media. Zonder uitzondering. En het waren serieuze vragen. Ik was verrast! De urgentie was voelbaar.

Ik voelde me daar veilig, op een plek met muren, en ik probeerde iets uit, een idee dat ik zelden hardop uitspreek omdat het iets gènants heeft. Het is het soort idee dat riekt naar utopisch optimisme en waar iedereen die ook maar een beetje serieus is zich de afgelopen vijftien jaar verre van heeft gehouden. En om dan zoiets te opperen voor een zaal vol tieners? Het klinkt haast als een scène uit een nachtmerrie. Maar daar zaten ze dan, recht voor mijn neus, in de greep van een verrassend en onverwacht gevoel van urgentie, en dus zei ik het toch maar.

Ik begon als volgt: in een hyperkapitalistische economie – waarin een manier is gevonden om de aandacht van mensen te gelde te maken – zijn wij zelf het product. Nou ja, dat weet inmiddels iedereen wel, ook de veertienjarigen. Maar schuilt daarin niet ook de nauwelijks verborgen mogelijkheid tot een radicale en opwindend eenvoudige daad van verzet? Denk er maar eens over na (zei ik tegen de veertienjarigen).

Bij willekeurig welk ander economisch systeem van extractie en uitbuiting in de afgelopen honderd jaar, was het proces van ontmanteling en verzet veel gecompliceerder. Om een einde te maken aan het raciale kapitaalstelsel dat 'slavernij' werd genoemd, moest bijvoorbeeld gewelddadig verzet worden gepleegd, moest er in opstand worden gekomen, moesten er petitieën worden ingediend, moest er worden geboycot, moesten er mensen op andere gedachten worden gebracht, moesten er wetten worden veranderd – en dat alles om een einde te kunnen maken aan de lucratiefste geldstroom die de westerse wereld ooit heeft gekend. Om de ongekende winsten van de

roofridder-industriële rond de vorige eeuwwisseling aan banden te leggen moesten de zakenwereld, de bankenwereld en de arbeidswetgeving worden gereguleerd, en moest de daarvoor benodigde electorale meerderheid worden verkregen. Maar om serieus schade te berokkenen aan de miljardenimperia die zijn gebouwd op jullie aandacht en die nu jullie democratieën manipuleren? Om dat nu voor elkaar te krijgen? Het enige wat jullie allemaal hoeven te doen is wegstijgen. En zo het begrip woke een nieuwe invulling geven.

Er is een bemoedigend moment in *Das Dritte Reich des Traums*, als Beradt ons in herinnering brengt dat zowel 'de destructie van pluraliteit' als het 'gevoel van eenzaamheid in openbare ruimten' precies Hannah Arendts karakterisering was van 'de wezenskenmerken van onderdanen in een totalitair systeem'. Het zijn ook treffende omschrijvingen van de effecten van ons huidige algoritmische bestaan. Dat wil natuurlijk nog niet zeggen dat we al onze problemen in de werkelijke wereld kunnen doen verdwijnen door ons los te maken van de algoritmen. Want zo zullen we noch het klimaatprobleem oplossen, noch een einde maken aan de ongekende economische ongelijkheid, noch racisme en vrouwenhaat uitroeien of reproductieve rechten borgen, noch een einde maken aan culturele of echte oorlogen, noch op magische wijze het lot van migranten verlichten.

Maar het zou wel het einde dichterbij kunnen brengen van het misplaatste geloof in het idee dat zelf-selecterende, maar door algoritmen bepaalde online community's een redelijk alternatief kunnen bieden voor geografische, lokale, politiek diverse gemeenschappen in de echte wereld. Het zou kunnen helpen om weer een minder gemanipuleerde, meer openbare en gedeelde plek te kunnen creëren om te debatteren, waarin de mogelijkheid om je burens en hun politieke overtuigingen echt te leren kennen en in ieder geval ten dele te begrijpen (in plaats van hen terug te brengen tot een karikatuur en hen te demoniseren) weer een serieuze politieke mogelijkheid zou kunnen worden. Wat vervolgens weer zou kunnen resulteren in een hernieuwde kracht van concessies, compromissen en consensus, die allemaal – of je dat nou leuk vindt of niet – van wezenlijk belang zijn voor een gezonde samenleving.

Het is wel heel veel 'zou'. Maar in mijn doom is het de moeite van het proberen waard, al was het maar omdat het een flinke spaak in het wiel zou steken van de machtigste en gevaarlijkste lobbyisten op het wereldtoneel van nu: de *tech bros*. In mijn nachtmerrie is Trump slechts het paard van Troje. Musk is de ware machthebber. Een niet-verkozen miljardair met een megafoon die de hele wereld bestrijkt, tot in de verste uithoeken? *O, geef ons de vrijheid van gedachten.* ■

Dit essay verscheen eerder in The New York Review of Books.

Vertaling: Nicolette Hoekmeijer